

79 Horkheimer op. cit. s. 11.

80 Th. W. Adorno, "Fortschritt" i: "Die Philosophie und die Frage nach dem Fortschritt". Verhandlungen des 7. Deutschen Kongres für Philosophie, München 1964.

81 Habermas gør i "Strukturwandel der Öffentlichkeit" s. 101 opmærksom på forskellen mellem "falsk bevidsthed" i den absolutte forstand, der kendetegner bevidstheden i de tidlige fællesvæsner og 'ideologi': "Når ideologierne ikke blot anviser den samfundsmæssigt nødvendige bevidsthed i dens falskhed slet og ret, men er sandhed, idet den utopisk hæver det bestående udover sig selv, er det end også blot til retfærdiggørelse, så gives der overhovedet først ideologi fra denne tid."

82 MEW 23 s. 94.

83 Grundrisse s. 79.

84 ibid. s. 916.

85 "En revolutionærs bekendelser", 1850, cit. efter Werner Hofmann, "Ideengeschichte der sozialen Bewegung", Berlin 1971.

Peter Madsen

Litteraturvidenskab og socialvidenskab

Til ideologi-analysens socialvidenskabelige begrundelse

Feuerbach tager som udgangspunkt, at verden religiøst gøres fremmed for sig selv, fordobles til en religiøs, indbildt verden og en virkelig verden. Hans arbejde består i at opløse den religiøse verden i dens verdslige grundlag. Han overser, at efter at dette arbejde er gjort, er hovedsagen endnu ugjort. Den kendsgerning nemlig, at det verdslige grundlag løsner sig fra sig selv og fikserer sig i skyerne som selvstændigt rige, kan netop kun forklares ud fra dette verdslige grundlags sonderrevethed og selvmodsigende karakter. Det verdslige grundlag må altså først forstås i sin modsigelse og dernæst praktisk revolutioneres ved fjernelse af modsigelsen. Altså f.eks., efter at den jordiske familie er opdaget som den hellige families hemmelighed, må nu den førstnævnte selv kritiseres i teorien og revolutioneres i praksis.

Marx (4. Tese om Feuerbach)

Det er i realiteten langt lettere gennem analyse at finde de religiøse tågedannelsers jordiske kerne, end omvendt at udvikle de himmelgjorte former af de respektive virkelige livsforhold. Men det sidste er den eneste materialistiske og derfor videnskabelige metode.

Marx (Kapitalen I. 3, p. 547)

De ovenstående citater anføres ofte i forbindelse med principielle overvejelser over humaniora for tiden. Det er ikke tilfældigt. Årsagen er, at den tankegang, som de er udtryk for, står som næste led i en udvikling, der ellers er kulmineret i 'ideologi-kritik'. Det citaterne peger på, er nødvendigheden af ikke blot at analysere foreliggende ideologiske formationer, men også at finde deres grundlag og analysere, hvordan og hvorfor disse ideologiske formationer udvikler sig, hvilket socialt grundlag de har, hvilke indre modsætninger i samfundslivet der giver anledning til modsætningen mellem ideologi og realitet. Med mindre en humanistisk videnskab erklærer sig som eller arbejder som idealistisk videnskab, må dette problem blive dens problem. Og følger man Marx' ansats til ideologi-analyse, så bliver det tvingende nødvendigt at grunde denne i samfundsanalyse, eller med andre ord: så bliver humaniora en del af samfundsvidenskaben i bred forstand. Som undertitlen angiver er det ikke hensigten her at gennemgå problemer i humaniora, men at skitsere træk af en socialvidenskabelig begrundelse for og et socialvidenskabeligt grundlag for ideologi-analyse. Man skal derfor ikke lade sig forvirre af, at der ikke bliver tale om 'ideologi-begrebet' eller

lignende, pointen er netop at afløse diskussionen af dette begreb eller ikke-begreb gennem en fremstilling af træk ved de virkelige livsforhold, som giver sig bevidsthedsmæssige udslag. Efter gennemgangen af disse socialvidenskabelige problemstillinger vil jeg derfor blot ganske kort pege på nogle konsekvenser for humaniora, konsekvenser, som ligger implicit i fremstillingen, men som det dog kan være nyttigt at fremhæve. Derefter vil jeg lidt mere udførligt tage nogle problemer i litteraturvidenskaben op.

1. Socialvidenskabelige problemstillinger

Det er næppe forkert at sige, at der i socialvidenskaben er et modsætningsforhold mellem den forskning, der søger et udgangspunkt i *samfundsmedlemmernes bevidsthed*, og den, der søger et udgangspunkt i *de objektive samfundsforhold*. En sådan modsætning viser sig på flere områder, hvoraf jeg her vil tage enkelte – indbyrdes sammenhængende – op.

1.1 Massekommunikationsforskning og videnssociologi

Robert K. Merton har i *Social Theory and Social Structure* (1957) en meget instruktiv modstilling af den amerikanske og den kontinentale traditions behandling af 'communications research', på den ene side *massekommunikationsforskning* på den anden side *videnssociologi*.

Massekommunikationsforskningen er præget af omhyggelig bestræbelse på objektivitet og testbarhed, til gengæld er resultaterne mindre spændende; omvendt er videnssociologiens arbejdsmåde ofte en næsten filosofisk refleksion, der så til gengæld angår væsentlige forhold. Hvor massekommunikationsforskningen koncentrerer sig om nutidige forhold, der giver mulighed for umiddelbar tilgang til de undersøgte samfundsindivider, dér behandler videnssociologien ofte fortidige forhold, hvortil der kun er adgang gennem udvalgte kilder. Tilsvarende interesserer massekommunikationsforskningen sig for det menige, anonyme samfundsmedlems *meninger*, mens videnssociologien oftest beskæftiger sig med specielt bemærkelsesværdige personers *systematiske anskuelser* (forfattere, filosoffer, videnskabsmænd). I sammenhæng med disse forhold skal ses den situation, de to typer videnskabsmænd arbejder i: hvor massekommunikationsforskningen ofte udføres af forskningsgrupper med ret store økonomiske ressourcer og med støtte fra magtfulde samfundsinstanser (regering, erhvervsliv), dér arbejder videnssociologen hyppigst som isoleret lærd, der ofte yderligere er marginalt placeret samfundsmæssigt set.

I det store og hele har videnssociologerne været blandt dem, der har hævet dette banner: "Vi ved ikke om det vi siger er sandt, men det er i det mindste væsentligt."

Sociologerne og psykologerne, som studerer offentlig mening og massekommunikation, findes oftest i empiristernes modsatte lejr med et noget anderledes motto indvirket i deres banner: "Vi ved ikke om det vi siger er særlig væsentligt, men det er i det mindste sandt." (440).

Europæeren holder fanen højt for at fastholde det problem, som han er specielt interesseret i, selv om det kun kan blive emne for spekulation; amerikaneren hæver standarden som forsikrer om overensstemmelse med empiriske data for enhver pris, om han så skal betale med at opgive det problem, som først satte undersøgelsen i gang. (445).

Alle disse modsætninger må ses i sammenhæng med på den ene side de emner, de to retninger sigter mod erkendelse af, på den anden side de spørgsmål, der stilles i de to retninger. Begge disse – indbyrdes sammenhængende – spørgsmål belyses bedst af de to typer videnskabs situation socialt set. Det kan her være på sin plads at anføre nogle lidt mere udførlige citater fra Merton:

Europæeren spørger om, hvordan det kan gå til at disse særlige ideer viser sig overhovedet; amerikaneren spørger efter, hvordan disse ideer, når de først er fremført, påvirker adfærden?

På baggrund af disse forskelle i intellektuel indstilling er det let at se, hvorfor den europæiske variant har negligeret publikumsundersøgelser, og hvorfor den amerikanske variant har helliget sig dem. Der kan også spørges om, hvorvidt disse intellektuelle indstillinger på deres side er produkter af den strukturelle kontekst, hvori de viser sig. Der er tegn på at dette er tilfældet. Som Lazarsfeld og andre har gjort opmærksom på det, udviklede massekommunikationsforskningen sig i stort omfang som svar på markeds-behov. Den hårde reklame-konkurrence mellem de forskellige masse-medier og mellem bureauer inden for hvert medium fremkaldte et økonomisk behov for objektive målinger af (avisers, tidsskrifters, radio- og fjernsyns) publikum-gruppers størrelse, sammensætning og reaktion. [...] I det akademiske miljø, hvor videnssociologien væsentligst har udviklet sig, har der ikke været samme intense og ubøjelige økonomiske pres for opnåelse af teknisk objektive publikum-målinger. [...] En forskningsaktivitets formål medvirker jo, når alt kommer til alt, til at bestemme dens kategorier og begreber. Publikummålingernes kategorier har i overensstemmelse hermed primært været sådanne som indtægts-strafigering (data af en art, som ganske klart er vigtige for dem, som har til formål at sælge og markedsføre deres varer), køn, alder og uddannelse (der klart er væsentlige for dem, der søger at finde frem til sådanne reklame-markeder, som bedst egner sig for at nå frem til særlige grupper). Men eftersom sådanne kategorier som køn, alder, uddannelse og indtægt netop svarer til nogle af de vigtigste status'er i samfundsstrukturen, er de procedurer, som udvikles for

publikum-måling af dem, der arbejder med masse-kommunikation, af direkte interesse for også sociologen. [...] Det ville være interessant at forfølge dette nærmere: har de forskningsarbejder, som er orienteret efter regerings- og industri-behov, været for hårdt spændt for det umiddelbart påtrængende problem, således at der har været for ringe lejlighed til at arbejde med de mere fundamentale spørgsmål i socialvidenskaben? (451–2).

Disse og andre lignende spørgsmål kommer Merton frem til gennem en undersøgelse af massekommunikationsforskningens sociale sammenhæng, dens økonomiske baggrund og de spørgsmål, den er sat til at besvare. Han bevæger sig således de første skridt i retning af en videnssociologisk undersøgelse af massekommunikationsforskningens begrebsdannelser. Hvor denne oftest har sit udgangspunkt i og sine midler fra industrien eller regeringen, dér er videnssociologien ofte placeret marginalt, den bedrives af folk, som ikke ligger på linje med hverken industri eller regering (dette er ikke rigtigt i alle tilfælde, men nogle af de prominente eksempler – Marx, Lukács, Adorno m.fl. – har denne placering). En massekommunikationsforskning, hvis erkendelsesinteresse er styret af industriens behov for forøget og hurtigere afsætning, vil næppe komme frem til begrebsdannelser, der rækker ud over de umiddelbare reaktioner i cirkulationssfæren, den sfære af samfundet, som ifølge nogle videnssociologiske teorier netop giver grundlag for illusionerne om den kapitalistiske produktionsmåde. Overhovedet synes en sådan massekommunikationsforskning at give anledning til en sociologisk tænkning, der holder sig til cirkulationssfæren, eller anderledes formuleret: som holder sig fra produktionssfæren og dennes sammenhæng med cirkulationssfæren. I det omfang en sådan forskning blot stiller sig spørgsmålet om køberadfærdens sammenhæng med på den ene side bestemte stimuli (reklamer) på den anden side bestemte træk, såsom køn, alder, indkomst, social status, i det omfang altså en sådan forskning stiller sig problemet som et spørgsmål om sådanne størrelses kovarians, og derudfra danner sig forestillinger om sociale forhold, har den underkastet sig en interesse, hvis samfundsmæssige baggrund den ikke spørger efter. Derved udgør den et eksempel på den form for plat empirisme, som Adorno kritiserer i sin artikel om *Sociologi og empirisk forskning*, som jeg nu kort vil kommentere.

1.2 Empirisk og kritisk socialforskning

Adornos artikel er meget tæt og særdeles oplysende, men jeg kan her kun komme ind på enkelte af dens aspekter, specielt forholdet mellem objektiv og subjektiv forskning. Adorno gør opmærksom på, at der er et paradoksalt forhold omkring objektiviteten i megen socialforskning,

eftersom objektiviteten dér ofte defineres i forhold til data-behandlingen, mens selve de behandlede data angår subjektive forhold:

I almindelighed er den empiriske socialforsknings objektivitet knyttet til metoden og ikke til det som udforskes. Gennem den statistiske behandling bliver der ud fra undersøgelser af mere eller mindre talrige personer afledet udsagn, der er generaliserbare i overensstemmelse med sandsynlighedsberegningens love og uafhængige af individuelle afvigelser. Men selv om de gennemsnitsværdier, som er kommet frem, måtte have objektiv gyldighed, forbliver de alligevel objektive udsagn om subjekter, ja, om hvordan subjekter ser sig selv og realiteterne. De empiriske metoder: spørgeskemaer, interview og hvad der end er muligt med hensyn til kombinationer af dem og kompletteringer, har ignoreret den samfundsmæssige objektivitet, indbegrebet af alle de forhold, institutioner og kræfter indenfor hvilke menneskene handler. [...] Hvor positivistiske fremgangsmåderne end gebærder sig, så har de implicit som grundlag en forestilling, som er afledt af og alt for kritikløst generaliseret ud fra spillereglerne for demokratiske valg, forestillingen om at sammenfatningen af indholdet af menneskenes bevidsthed og underbevidsthed, som skulle danne et statistisk univers, uden videre har karakter af nogle til den samfundsmæssige proces. Til trods for deres tingsliggjorthed, ja, på grund af denne, trænger metoderne ikke igennem genstandenes tingsliggjorthed, særlig den økonomiske objektivitets tvang. [...] Metoden truer med såvel at fetichere sin genstand som selv at udarte til fetich. (84–86, norsk overs. 81–2).

Fetich bliver det erkendte forhold *ikke* derigennem, at der udøves tvang over samfundsindividerne og deres bevidsthed, den analyse, som ville lyve dette forhold bort, måtte give afkald på videnskabeligheden; i det omfang tvangen er faktisk, må også analysen gengive den, hvis den vil være i overensstemmelse med sin genstand; det ville være en misforstået omsorg for menneskets frihed at tilkende det en sådan under omstændigheder, hvor den er fraværende. Fetich bliver *forholdet* i det omfang dets magt tillægges selvstændighed og ikke afledes af de samfundsmæssige omstændigheder, der er dets reelle sammenhæng. Og fetich bliver *metoden* i det omfang den fører til den erkendende bevidstheds fortvivlede – eller veltillfredse – svingen frem og tilbage mellem den reelle tvang og den metoden bringer objektet til at fremstå med, uden at analysen trænger bag om det fremtrædende imod erkendelsen af dets grund:

Den billige tilfredsstillelse ved at det virkelig gik sådan som den havde mistanke om, må ikke få den samfundsmæssige teori til at se bort fra, at den forandrer sin indre opbygning, så snart den optræder som hypotese.

Den enkelte konstatering, som teorien bliver verificeret igennem, hører selv til den tilsløringssammenhæng, som den [teorien] skulle bryde igennem. (82-3, norsk overs. 79).

På den anden side må analysen som sagt ikke se bort fra den virkelige tvangskaraktér, som styrer adfærden, kun gennem en begrebsmæssig fastholdelse af denne, som samtidig søger dens grund, kan teorien hjælpe erkendelsen ud af den ovenfor antydede onde cirkel:

For så vidt som samfundets forhærdelse stadig mere nedværdiger menneskene til at være objekter og forvandler deres tilstand til en "anden natur", er metoder som netop gør dette klart for dem ingen helligbrøde. Metodernes ufrihed tjener friheden, idet de uden ord vidner om den herskende ufrihed. Den rasende glød og de raffinerede forsvarsmekanismer, som Kinseys undersøgelser har fremkaldt, er det stærkeste argument for Kinsey. Der hvor menneskene under omstændighedernes tryk faktisk bliver bragt ned på "padders reaktionsniveau" som tvangskonsumenter af massemedier og andre reglementerede glæder, dér passer meningsforskningen, som den udvandede humanisme forarges over, bedre end en "forstående sociologi", eftersom forståelsens substrat, den med sig selv overensstemmende og meningsfulde menneskelige adfærd, allerede i subjekterne selv er erstattet med blotte reaktioner. En socialvidenskab, som på én gang er atomistisk og som klassifikatorisk stiger op fra atomer til det almene, er et medusaspejl for et samfund, som ligeledes er atomistisk og indrettet efter abstrakte klassifikationsbegreber, nemlig forvaltningens. Men denne *adaequatio rei atque cogitationis* [overensstemmelse mellem tanken og tingen] behøver først selvrefleksion for at blive sand. [...] Den almene lovmæssighed, som berøver de statistiske elementer deres kvalifikation, rober at det almene og det særlige ikke er forsonet, at netop i det individualistiske samfund er individet blindt underkastet det almene, individerne er selv dequalificerede. Talen om den samfundsmæssige "karaktermaske" har engang betegnet dette forhold; den nuværende empirisme har glemt det. De sociale reaktionens lighed skyldes i det væsentlige det sociale tryk. [...] Den som tillægger den samfundsmæssige realitet noget begrebsmæssigt har ikke noget at frygte fra anklagen om idealisme. Der menes ikke så meget det erkendende subjekts konstitutive begrebsmæssighed som én der råder i sagen selv: også i læren om alt værendes begrebsmæssige formidlethed har Hegel sigtet til en reelt bestemmende. Den lov menneskenes skæbne forløber efter er udvekslingens. Denne er til gengæld ingen blot umiddelbarhed, men begrebsmæssig: bytteakten implicerer, at de varer, som skal udveksles mod hinanden, reduceres til deres ækvivalent, noget abstrakt, og ikke, således som det sædvanligvis siges, til noget materielt. Denne formidlen-

de begrebsmæssighed er imidlertid ingen almen formulering af gennemsnitlige forventninger, intet afkortende tillæg fra en videnskab, som skaber orden, den adlydes af samfundet som sådant, og den leverer den objektivt gyldige af såvel de enkelte den underlagte menneskers som forskerens bevidsthed uafhængige model for alle samfundsmæssigt væsentlige begivenheder. (87-8, 92, 94, norsk overs. 83-4, 87, 89).

Ud af disse citater kan drages nogle pointer, som også angår de forhold, som Merton var inde på: massekommunikationsforskningens relative sandhed har sin grund i samfundsindividernes virkelige reduktion til bærere af samfundsmæssigt bestemte reaktioner, et forhold, som har at gøre med fundamentale træk i samfundsformationen. Når det — i forbindelse med kapitalismen — er muligt at bringe tanken i overensstemmelse med de samfundsmæssige realiteter gennem abstraktion, så er det fordi de samfundsmæssige omstændigheder allerede er gennemtrængt af bytte-abstraktionen: værdi-ækvivaleringen og værdiøgningen er allerede i sagen selv virkende abstraktioner, der bemægtiger sig de kvalitative forskelle. Det er således Adornos opfattelse, at denne abstraktion gennemtrænger alle menneskelige forhold, en opfattelse, der bringer ham på linje med Lukács og vel også med Marx, selv om denne kun i de tidlige manuskripter om økonomi og filosofi eksplicit — så vidt jeg ved — har fremsat så generaliserende udsagn. Under alle omstændigheder står det fast, at også for Marx er det placeringen i produktionsmådens forskellige funktioner, der bestemmer de 'karaktermasker', der er samfundsindividernes typiske fremtræden for hinanden. Dette forhold vil jeg komme lidt mere ind på nedenfor, og her blot resumere det centrale: Adorno forkaster ikke den empiriske socialforskning for så vidt som dens fremstilling af samfundet som 'natur' og samfundsindividernes reaktioner og handlinger som stimuli-respons-reaktioner har det sande i sig, at den forhåndenværende samfundstilstand typisk set tenderer mod at frembringe sådanne handlinger, men han advarer mod erkendelsens stivnen i denne blotte reproduktion af den samfundsmæssige overflade: kun gennem en sætten den nævnte erkendelse ind i en mere omfattende erkendelse af reaktionsmådens betingelsessammenhæng kan den relative sandhed bringes frem af den opfattelse, som ellers stivner til ideologi. I denne forbindelse advarer Adorno den empiriske socialforskning mod at betragte erkendelsen som en forudsætningsløs aktivitet:

I den forbindelse bør den empiriske socialforskning mindes erkendelsesteoretiske kontroverser, som for længst er udkæmpet, og som den stakåndede bevidsthed alt for gerne glemmer under påberåbelse af forskningens påtrængende behov. Det ville somme sig for den skeptiske videnskab om den viste skepsis over for sine egne asketiske idealer. Påstanden om at en forsker behøver ti procent inspiration og halvfems

procent transpiration, som så gerne citeres, er underdanig og sigter mod tænkeforbud. I lange tider har den lærdes forsagelsesfulde arbejde for det meste bestået i at han mod dårlig betaling gav afkald på tanker, som han alligevel ikke havde. Idag rykker den bedre betalte kontorchef ind som den lærdes efterfølger. Nu bliver mangelen på ånd ikke blot hyldet som en dyd hos den som uselvisk og veltilpasset går ind i team'et, men denne mangel bliver institutionaliseret gennem indretningen af forskningsprocessen, der næppe kender til den enkeltes spontaneitet som andet end gnidningskoefficient. (96, norsk. overs. 91).

1.3 Et eksempel på subjektivt funderet begrebsdannelse: rolle-begrebet

Et enkelt eksempel kan belyse, hvordan en subjektivt funderet begrebsdannelse kan tage sig ud. Jeg henter eksemplet fra V. Goldschmidts lille bog *Gruppe og samfund* (1962), der er en almen redegørelse for sociologien, sådan som Goldschmidt ser den. Et centralt begreb og et centralt stridspunkt i socialvidenskaben er knyttet til begreberne klasse og status. Jeg vælger derfor at opspore Goldschmidts begreb om klasse. Det kan man gøre bekvemt ved hjælp af det lille leksikon bag i bogen. Der er ganske vist ikke nogen artikel om klasse, men der er en om *socialt lag* (el. *klasse*); ved at følge henvisningerne fra den ene artikel til den anden kan man udfolde begrebsapparatet:

socialt lag (el. *klasse*), en flerhed af individer der har samme eller tilnærmelsesvis samme sociale status.

social status, den anseelse en person har indenfor en gruppe eller et samfund, dels bestemt af den *sociale prestige* (s.d.), der er knyttet til de forskellige roller, som personen indehaver, dels bestemt af det *sociale renommé* (s.d.), som personen erhverver sig ved den måde, hvorpå han udfører de forskellige roller.

social prestige, den anseelse, som medlemmerne i en gruppe eller et samfund forbinder med de forskellige *sociale roller* (s.d.) inden for gruppen eller samfundet. Denne anseelse er uafhængig af hvilken person, der udfører rollen.

socialt renommé, den anseelse, som et individ opnår ved den måde, hvorpå han udfører sin *sociale rolle* (s.d.).

social rolle, det sæt af *sociale normer* (s.d.) (forventninger og krav), der fra gruppemedlemmerne rettes mod en bestemt position i gruppen med hensyn til den adfærd, som skal udvises af det individ, der indtager den pågældende position. Individets oplevelse eller opfattelse af disse forventninger og krav kaldes individets *subjektive sr.* Den adfærd

individet faktisk udviser i rollen betegnes *rollespillet* eller *den udførte rolle*.

social norm, en gruppes eller et samfunds udtrykte krav eller forventninger med hensyn til et eller flere individers adfærd (s.d.) i en gruppe eller i et samfund.

adfærd, enhver form for menneskelig aktivitet i en given situation.

Hvis man går disse definitioner igennem viser det sig, at lag (el. klasse) i sidste instans defineres ud fra forventninger og oplevelser af forventninger, altså ud fra subjektive forhold. Inde i bogen indledes afsnittet om disse ting på denne måde:

Det er blevet nævnt, at der igennem kommunikationen dannes større og mindre grupper, og at kommunikationen fører til, at der inden for grupperne sker en fordeling af opgaverne og rollerne. (79).

Alt i alt er altså dette begreb om lag eller klasser funderet subjektivt, undersøgelser af disse forhold sker da også gennem interview og iagttagelse af adfærd (jvf. ovenfor). Gennem sådanne undersøgelser kan man nok nå frem til et billede af individernes og gruppernes subjektive opfattelse af samfundet, men hvis man lader sådanne undersøgelser erstatte undersøgelse af objektivt funderede forhold, så misforstå erkendelsens art. Goldschmidt resumerer:

[...] ved gruppens eller samfundets *sociale lagdeling* eller *stratifikation* forstår man *en inddeling af gruppens eller samfundets medlemmer i klasser, indenfor hvilke medlemmerne har en nogenlunde ensartet social status*. (83).

Og herefter refereres en klasseinddeling af det danske samfund, foretaget af Svalastoga, der opregner følgende klasser: Den øverste overklasse, Den mellemste overklasse, Den lavere overklasse, Den øverste middelklasse, Den mellemste middelklasse, Den lavere middelklasse, Den øverste underklasse, Den mellemste underklasse, Den lavere underklasse. Goldschmidt tilføjer:

Denne inddeling af det danske samfund i sociale lag kunne naturligvis være foretaget på andre måder [...]. Der er [...] ikke tale om at de 9 sociale lag svarer til 9 tydeligt afgrænsede sociale grupper. En inddeling af et samfund eller en gruppe i sociale lag må imidlertid vurderes efter, hvor anvendelig den er i en nærmere undersøgelse. Det er her især to forhold, der har sociologernes interesse. For det første om der er forskelle i adfærd mellem personer, der tilhører forskellige sociale lag, og for det andet, om der finder opad- og nedadgående bevægelser sted fra et socialt lag til et andet. (84).

Det i alle disse overvejelser centralt placerede begreb om *rolle* funderes lige så subjektivt som de øvrige begreber. En sammenligning med en objektivt funderet socialvidenskab kan tage udgangspunkt i netop dette begreb, der hos Marx modsvares af begrebet 'karaktermaske', hvis fundering hentes i den objektive sociale sammenhæng, fra placeringen i produktionsmåden.

1.4 Et eksempel på objektivt funderet begrebsdannelse: karaktermaskebegrebet

Hvor rolle-begrebet synes umiddelbart indlysende, fordi det i vidt omfang kan betragtes som en systematisering af daglige erfaringer og derfor tiltaler *common sense*, dér er Marx' begreb om samfundsmæssige karaktermasker anderledes frastødende for så vidt som det synes at reducere samfundsindividerne til blotte bærere af samfundsforhold, de ikke er herrer over og heller ikke har indsigt i. Det må her bemærkes – ligesom Adorno gør det – at den afskrækkende reduktion allerede er sket samfundsmæssigt – ifølge Marx – teorien bringer den blot på begreb, hvorved den bliver en hån ikke imod 'menneskets værdighed' – som de samfundsmæssige tilstande allerede håner –, men imod den ideologi, der lyver *de* mennesker en selvstændighed til, som allerede er underkastet den samfundsmæssige tvang. Dette gælder ifølge Marx' analyse for den kapitalistiske produktionsmåde og ikke nødvendigvis for alle former for samfund; der er således ikke tale om noget ontologisk udsagn, pointen er ikke at menneskene under alle omstændigheder er blotte bærere af samfundsmæssige strukturer, som de ikke behersker og overskuer; pointen er heller ikke, at kapitalismen skulle være et uophæveligt samfundsforhold, ophævelsen ville i sig selv være en menneskenes sætten sig ud over den herskende tvangskarakter. Disse bemærkninger anfører jeg for at forhindre nogle misforståelser, som er bragt i omløb i forbindelse med diskussionen omkring den 'strukturelisme' Marx-læsning (Althusser-skolen); jeg mener ikke at de synsmåder, jeg her har anført løser alle problemer, men de kan sætte en ramme indfor for hvilken diskussion kan foregå på frugtbar måde.

For at angive, hvad der ligger i karaktermaske-begrebet, anfører jeg to citater fra *Kapitalen*, det ene fra begyndelsen af 1. bind, det andet fra slutningen af 3. bind; det sidste citat er ret langt, da det er vigtigt at se Marx' begreber i deres sammenhæng:

Varene kan ikke selv gå til marked og ikke udveksle sig selv. Vi må altså se os om efter deres ejermænd, varebesidderne. Varene er ting og derfor modstandslose over for mennesket. Er de ikke villige, kan han bruge magt, med andre ord tage dem. For at sætte disse ting i forhold til hinanden som varer, skal varebesidderne forholde sig til hinanden som personer, hvis vilje har til huse i de pågældende ting, således at den

ene kun med den andens samtykke, begge altså kun ved en fælles viljesakt, tilegner sig den andens vare samtidig med at afhænde sin egen. De må derfor gensidigt anerkende hinanden som privatejere. Dette retsforhold, hvis form er kontrakten, hvad enten den har fået juridisk skikkelse eller ej, er et viljesforhold, hvori det økonomiske forhold genspejles. Indholdet i dette rets- eller viljesforhold er givet gennem selve det økonomiske forhold. Her eksisterer personerne for hinanden kun som repræsentanter for varer og derfor som varebesiddere. Vi vil overhovedet i den videre fremstilling finde, at personernes økonomiske karaktermasker kun er personifikationer af de økonomiske relationer, som hvis bærere de står overfor hinanden. (I, 187).

Der er to karakteristiske træk, som på forhånd udmærker den kapitalistiske produktionsmåde.

For det første: Den producerer sine produkter som varer. At den producerer varer, adskiller den ikke fra andre produktionsmåder; det gør derimod den omstændighed, at det at være vare nu er produktets dominerende og bestemmende karakter. Dette indbefatter først og fremmest, at arbejderens selv kun optræder som varesælger og folgelig som fri lønarbejder, arbejdet overhovedet som lønarbejde. Efter det der hidtil er sagt er det overflødigt på ny at påvise, hvordan relationen mellem kapital og lønarbejde bestemmer produktionsmådens hele karakter. Selve hovedagerne for denne produktionsmåde, kapitalisten og arbejderens, er som sådanne kun legemliggørelser, personificeringer af kapital og lønarbejde; bestemte samfundsmæssige karakterer, hvormed den samfundsmæssige produktionsproces præger individerne. [...] Det er endvidere allerede indbefattet i varen, og endnu mere i varen som produkt af kapital, at de samfundsmæssige produktionsbestemmelser tingsliggøres, og at produktionens materielle grundlag subjektiveres. Tingsliggørelse og subjektivering karakteriserer hele den kapitalistiske produktionsmåde.

Det *andet*, der specielt udmærker den kapitalistiske produktionsmåde, er produktionen af merværdi som produktionens direkte formål og bestemmende motiv. [...] arbejdets samfundsmæssige produktivkræfter [...] optræder selvstændiggjorte som kapitalens kræfter over for arbejderens, og derfor i direkte modsætning til hans, arbejderens, egen udvikling. [...] Den autoritet, kapitalisten som personifikation af kapitalen tiltager sig i den umiddelbare produktionsproces, den samfundsmæssige funktion, han udøver som leder og behersker af produktionen, er væsensforskellig fra den autoritet, der udøves på grundlag af en produktion med slaver, livegne osv. På den kapitalistiske produktions grund stilles massen af umiddelbare producenter over for deres

produktions samfundsmæssige karakter i form af en strengt regulerende autoritet og en samfundsmæssig mekanisme i arbejdsprocessen, struktureret som et fuldstændigt hierarki – en autoritet, som imidlertid kun tilkommer dens bærere som en personifikation af arbejdsbetingelserne i forhold til arbejdet, ikke som i tidligere produktionsforhold som politiske eller teokratiske [religiøse] herskere. (III. 1130–32).

Den gennemgående tankegang er således, at de samfundsmæssige agents 'roller', deres karaktermasker, bestemmes af agenternes placering i produktionsmåden, karaktermaskerne er produkter af de objektive omstændigheder, ikke af bevidsthedernes blotte samspil; med sin formulering polemiserer Marx ganske klart imod en sådan opfattelse.

Konklusionen formuleres i *Kapitalen* kort: varebesidderne må forholde sig til hinanden som personer, hvis vilje har til huse i varerne, i deres indbyrdes forhold genspejles det økonomiske forhold.

Det er det ene punkt, der skal fremhæves i citaterne. Sammenhængende hermed skal termen *tingsliggørelse* ses. Denne term har givet anledning til en rædsom masse uklar tale. I det anførte citat siges det ganske klart, at det er 'de samfundsmæssige produktionsomstændigheder', der tingsliggøres. Det er samme art forhold, som i 1. kapitel af 1. bind omtales som 'varens fetich-karakter', altså det forhold, at 1) tingenes indbyrdes forhold, til trods for, at disse forhold er samfundsmæssige udslag af i sidste instans forhold imellem menneskelige aktiviteter, at tingenes indbyrdes forhold styrer over menneskene, 2) at denne tingenes umiddelbare magt forstås som en i dem boende magt. Det forhold, der i citatet omtales som 'subjektivering' af 'produktionens materielle grundlag', kan formuleres sådan: de tingsligt bundne værdirelationer bliver styrende, værdien bliver som kapital en art samfundsmæssigt 'subjekt' (jvf. her kapitel 4 i *Kapitalens* 1. bind). Idet kapitalens værdiøgning bliver det styrende motiv, bliver værdirelationerne de afgørende samfundsmæssige relationer. Forholdet kan simpelt illustreres gennem 'pengenes magt', pengenes 'fetich-karakter', pengene er et eksempel på, hvordan samfundsmæssige relationer tingsliggøres, hvordan en ting i og med sin indgåen i væsentlige samfundsmæssige forhold får selvstændig samfundsmæssig magt. Det er her væsentligt at være opmærksom på, at dette forhold ikke ophæves i og med, at det erkendes; selv om det erkendes, at kapitalens magt er udslag af bestemte samfundsmæssige forhold, så formindskes kapitalens reelle magt ikke derved, selv om dens magt over bevidstheden derved ophæves. De samfundsmæssige omstændigheder ophæves ikke igennem ideologikritik, men omvendt bliver erkendelsen af de samfundsmæssige omstændigheder med nødvendighed samtidig ideologikritik, for så vidt som ideologierne er den bevidsthedsmæssige side af disse forhold, således som de fremtræder for samfundsmedlemmerne. Man kan på baggrund af det foregående sige,

at ideologi er den til en samfundsmæssig karaktermaske knyttede bevidsthedsform. Derved bliver det samtidig klart, hvordan der både gives almene ideologiske former og specielle. På den ene side er enhver i det kapitalistiske samfund præget af, at vareproduktionen er dominerende, alles vilje har på den ene eller den anden måde til huse i varerne, således at de til vareproduktionen knyttede almene bevidsthedsformer – vare-fetichismen, de bevidsthedsmæssige udslag af tingsliggørelsen af de samfundsmæssige produktionsbestemmelser og subjektiviseringen af produktionens materielle grundlag – får almen udbredelse. På den anden side er de forskellige klasser og fraktioner af klasser placeret forskelligt i produktionsmåden, således at der for hver klasse gives specielle bevidsthedsformer. Hertil kommer at samfundsformationens almene karakter skifter – inden for rammerne af det grundlæggende forhold mellem kapital og lønarbejde – f.eks. fra konkurrence-kapitalisme til monopolkapitalisme, hvilket naturligvis afføder forskellige udformninger af de ideologiske former.

Herved er jeg for så vidt fremme ved det problem, som dannede udgangspunkt, og som har været ledetråd i hele den hidtidige fremstilling, spørgsmålet om bevidsthedsformernes sammenhæng med de objektive omstændigheder, og spørgsmålene omkring de forskellige former for socialvidenskab. Med den marx'ske analyse af den kapitalistiske produktionsmåde er der givet et grundlag, hvorpå der kan bygges analyser af bevidsthedsformerne, og hvorpå kritik af og udnyttelse af andre former for socialvidenskab kan bygges.

2. Humanvidenskabelige problemstillinger

Som anført indledningsvis skulle det ikke her være nødvendigt at gøre udforligt rede for de humanvidenskabelige perspektiver, som synsmåden åbner. De ligger i høj grad implicit i det foregående. Men enkelte træk kan fremhæves.

Massekommunikationsforskningen er direkte behandlet, idet der er peget på dels dens sammenfletning med industri, handel og regering, dels dens begrebers tilknytning til blotte fremtrædelsesformer, såsom køber- og vælgeradfærd, adfærdsformer, som en socialvidenskabelig analyse måtte se som udviklet af objektive forhold. Yderligere kan det understreges, hvordan udgangspunktet kan begrænse selv de overfladiske metoder til yderligere simplicitet, hvor der blot gøres rede for positiv eller negativ reaktion på givne på forhånd definerede stimuli. Som Adorno understreger kan det nok være, at sådan adfærd findes, men i det omfang forskningen ikke trænger længere ind i sit emne end til den simple gengivelse af dets allermost yderlige træk, kan forskningen ikke siges at leve op til sin videnskabelige prætention. Den gør sig til manipulationsredskab i hænderne på samfundets magthavere, et redskab hvis nytte dog begrænses af de

selsamme forhold, som denne forskning ikke tog i betragtning: de virkelige livsforhold, der kan give anledning til ganske uforudsigelig adfærd; stereotypien, som gav forskningen dens tilsyneladende sandhed, brydes af udviklingen i de objektive forhold, som ikke blev taget i betragtning. Også for socialvidenskaben bliver kriser og deres virkninger kritiske. Tanken om forskningen som manipulationsredskab har således samme relativitet som forskningen selv; kritikken af empirismen kan ligge under for samme fetichering af forholdene som empirismen. En massekommunikationsforskning, der sigter mod videnskabelig erkendelse, får derfor ganske andre perspektiver, eftersom den nødvendigvis må forholde sig til netop udviklingstendenser og andre forhold, som viser emnets indre dynamik. Et klart illustrerende eksempel er de forskellige hypoteser, der er opstillet om grundlaget for nazismens gennemslagskraft i Tyskland i 30'erne. Det er som bekendt ikke alle disse hypoteser, der tager hensyn til den sociale udvikling og derved bliver i stand til at se nazistisk ideologi som adækvat i forhold til de samfundsmæssigt fremtvungne karaktermasker. En teori, som ikke tager dette med, vil heller ikke blive i stand til at bidrage til modarbejdning af lignende ideologiske tendenser. Kun i det omfang de modtagelige klasser og grupper analyseres i deres samfundsmæssige og udviklingsmæssige placering bliver det muligt på den ene side at begribe modtageligheden, på den anden side at finde grundlag for oplysning som modvægt til den ideologiske påvirkning.

Adornos behandling af de forskellige typer socialvidenskab har i øvrigt også *erkendelsesteoretiske* implikationer. Det er hans pointe, at den begrebsdannelse, som den kritiske socialvidenskab bringer frem, ligger i emnet selv. I det omfang kapitalen som 'overgribende subjekt' (*Kapitalen* I.4, p. 267, hvor der dog oversættes 'aktivt element'), i det omfang kapitalen som 'automatisk subjekt' (smst.) er den styrende faktor i den samfundsmæssige proces, er det ingen blot tankemæssig abstraktion at lade kapital-begrebet være fundamentalt i samfundsanalysen, værdi-abstraktionen, som i praksis ligger i den vareudveksling, som er det fundamentale moment i kapitalen sammen med værdiøgningsprocessen, denne abstraktion er reel, ikke blot tænkt. Der er således et indre forhold mellem emne og analyse, der er ikke tale om blot at underordne en række fænomener under en mere eller mindre bekvem fællesnævner, idealtype eller lignende. Denne pointe er naturligvis ikke blot Adornos, men også Marx', men da Marx ikke kunne kende til socialvidenskabens udvikling har Adornos indplacering af den i denne sammenhæng en særlig interesse. Hertil kan yderligere føjes et *idéhistorisk* perspektiv, eftersom en tænkning, som ikke tager det marxiske udgangspunkt, kunne have gode grunde til at forlægge de fænomener, som hos Marx fremstilles som samfundsmæssige, til andre sfærer.

Sprogvidenskaben har i et vist omfang i forsøg på at komme ud over

den blot immanente analyse søgt til sociologien og dér fundet rolleteorien, der som sagt synes så nærliggende, fordi den svarer meget godt til de umiddelbare daglige oplevelser. En sådan sprogvidenskab rammes naturligvis af samme kritik som rolleteorien i almindelighed, men er mere besnærende, fordi den kan virke som en overskridelse af den øvrige sprogvidenskab.

3. Litteraturvidenskabelige problemstillinger

"Jeg holder dog fast ved, at det rigtigste og mest givende er at tolke digtene primært som digte. Vi har jo gået flittigt i skole hos antropologer og kulturhistorikere og lært deres lektie alt for godt. Vi har lært den så godt, at den øjeblikkelige fare, forekommer det mig, ikke så meget består i, at vi måske glemmer forskellene mellem digte fra forskellige perioder, men nok snarere i, at vi glemmer de ting, de har til fælles. Vi plejer ikke at overse de elementer, der får de store digte til at afvige fra hinanden. Det er dog på den anden side højst tænkeligt, at det nære slægtskab, der indbyrdes består imellem dem, udviskes — dels de kvaliteter, der gør dem til digte, dels de, der afgør om de er *gode* eller *dårlige* digte." (Brooks 1968, 178; 1947, 215–6).

Det kan trods de seneste års diskussion være på sin plads at minde om, hvordan koncentrationen om 'digtet som sådant', 'litteraturen som sådan', 'det specifikt litterære' osv. spillede hovedrollen i størsteparten af diskussionen om litteraturforskningen i 1960'erne. Det kan også være værd at minde om, at koncentrationen om det specifikt litterære ikke nødvendigvis var en isoleret affære, men tværtimod var parallel med lignende tendenser i andre videnskaber, ligesom det ikke bør glemmes, at denne seen bort fra 'ekstralitterære' forhold forte litteraturstudiet ind i en blindgyde, både for så vidt som diskussionen i mange henseender blev en gentagelse af de samme pointer i forskellige forklædninger, og for så vidt som mange perspektiver, som nu forekommer væsentlige, blev lukket (om disse forhold har jeg skrevet i 1969, 1971 og 1972b). Specielt bemærkelsesværdigt er det, at den aktuelle debat om forholdet mellem litteratur og samfund søges afværget *netop gennem henvisning til litteraturens egenart*. Afværgemanøvren har to faser: først slås der på litteraturens egenart som selvgyldigt hele, dernæst — når det første forsvarsværk er faldet — søges det fastholdt, at litteraturens egenart er sådan, at man til forskellige tider og lejligheder, i forbindelse med forskellige litterære tekster, foranlediges til at inddrage forskellige ekstra-litterære forhold. At fastholde, at litterære værker under alle omstændigheder er produceret under specifikke historiske omstændigheder og bærer sporene deraf er *énsidigt*, hævdes det.

Overfor denne énsidighed sættes altså en *flersidighed* – en *pluralisme* –, der så at sige altid gør det muligt at tale om noget andet.

Når jeg yderst kortfattet fremhæver disse forhold, så er det fordi diskussionen om forholdet mellem litteraturvidenskab og socialvidenskab under alle omstændigheder føres i et debatklimate, der er præget af de nævnte holdninger, men jeg vil i det følgende ikke i større omfang tage hensyn til denne debat.

Mit udgangspunkt er her problemstillingen: socialvidenskab/litteraturvidenskab, og mit formål er at fremhæve *nogle* af de problemer, som må rejses i denne sammenhæng.

Problemstillingen er ikke éntydig, eftersom der jo ikke for os foreligger én socialvidenskab. Jeg har ovenfor påvist, at de arbejder, der er udført inden for området, er af meget forskellig art. Dette er en af de centrale problemstillinger, jeg vil komme ind på, men inden er det nødvendigt med en præcisering: som bekendt har 'litteratursociologi' status som en litteraturvidenskabelig disciplin ved siden af fagets øvrige discipliner. Der ligger i dette en mystifikation. I det omfang litteratur antages at være et samfundsfænomen og som følge deraf menes at måtte studeres i det samfundsmæssige perspektiv, da må 'litteratursociologi' være identisk med litteraturvidenskab. Specielle aspekter af emnet kan da studeres af specialdiscipliner i det omfang det har mening at isolere disse aspekter. En diskussion af forholdet mellem litteraturvidenskab og socialvidenskab angår i dette perspektiv således hele faget. De problemer der angår indre modsætninger i socialvidenskaben bliver da et alment litteraturvidenskabeligt problem, således at udgangspunktet kan omdefineres til dette: hvordan er litteraturvidenskabens forhold til den øvrige socialvidenskab? Et problem der er parallelt med f.eks. spørgsmålet om social-psykologiens forhold til den øvrige socialvidenskab.

Den der er bekendt med nogle af de forskellige synspunkter på forholdet mellem litteratur og samfund, vil have genkendt problemstillingen i det foregående. Jeg vil i det følgende prøve at formulere nogle af de principielle litteraturvidenskabelige problemstillinger, der har at gøre med det, som er ridset op. Først problemerne omkring, hvilke forhold der er bestemmende for samfundsindividernes intellektuelle udfoldelse. Dernæst spørgsmålet om forskellige litteratursociologiske retningers erkendelsesinteresse, videre sammenhængende hermed forskellige opfattelser af enhed og/eller modsætninger i kulturen og dermed forbundne kulturpolitiske synspunkter. I denne forbindelse lidt om, hvordan distributionsapparatet kan gribe ind såvel i kulturopfattelsen som i kulturpolitikken.

3.1 Den intellektuelle udfoldelses vilkår

Det må med det samme slås fast, at distributionsapparatet naturligvis

spiller en helt afgørende rolle for den intellektuelle udfoldelse i samfund, hvor kulturformidlingen ikke blot sker gennem f.eks. omvandrende fortællere, der forholder sig til mindre sluttede samfund. I et samfund som vort, der først og fremmest er karakteriseret ved hvert samfundsmedlems umiddelbare placering som isoleret enkelt, mens kommunikationen i høj grad sker centraliseret (gennem massemedier) og 'alment', må hele spørgsmålet om bevidsthedens dannelse tage hensyn til – ud over de i de foregående afsnit fremhævede forhold – på hvilken måde den rent materielle overførsel af bevidsthedspåvirkningen sker. Det vil jeg komme lidt mere ind på nedenfor, mens jeg her vil koncentrere mig om andre problemer.

Den mest naivt individualistiske opfattelse af den intellektuelle udfoldelse ser enkelt-individet som suverænt skabende; ganske vist er det ikke alle, der har denne suverænit, men den store skabende kunstner har efter denne opfattelse tendentielt stilling som verdens skaber: han skaber ud af intet, eller: han skaber ud af intet andet end sin bevidsthed. En sådan opfattelse vil allerede komme i konflikt med den ovenfor omtalte rolletænkning. I og med at normerne og dermed rollerne skabes gennem kommunikationen i samfundet og i grupperne, må den enkeltes bevidsthed altså anskues som bestemt af denne interaktion, af dette samspil mellem de forskellige bevidstheder. Der er altså givet noget 'ydre', som griber ind i den intellektuelle og dermed den kunstneriske udfoldelse. Men dette 'ydre' er stadig blot bestemt som bevidsthedsmæssigt. Der kan nu gås det skridt videre i refleksionen, som bringer tanken om en overindividuel 'bevidsthed' i stand, således at bestemmelsen af den individuelle bevidstheds formidling – og dermed individernes handlinger – sker bag om ryggen på den enkelte. En sådan tankegang kan gives flere forskellige udformninger, hvoriblandt naturligvis forskellige religiøse ikke har spillet den mindste rolle. Den overindividuelle bevidsthed kan placeres som guddommelig. Den sidstnævnte opfattelse kan betegnes som *objektiv idealisme*, i modsætning til den førstnævnte, der kan betegnes som *subjektiv idealisme*. Det er nu indlysende, at den objektive idealisme kan fremtræde som kritisk i forhold til den subjektive idealisme, men det bliver den ikke mindre idealistisk af.

Jeg understreger, at den foregående udredning ikke er noget bidrag til filosofien, men er tænkt som et bidrag til pædagogikken, idet jeg har taget udgangspunkt i den umiddelbare individualisme for at kunne fremstille de øvrige synspunkter. Det næste skridt bliver da at skitsere forskellen på den objektive idealisme med historisk perspektiv og den historiske materialisme, som blev introduceret gennem Marx' karaktermaske-begreb ovenfor. Dette skridt skulle det være let at tage ud fra det foregående. Ligheden mellem de to opfattelser består i 1) at de er *historiske*, 2) at de opererer med *overindividuelle instanser*. Forskellen består i, at den ene tilkender bevidsthedsmæssige forhold (evt. guddommelige) forrang, mens den anden

ser de bevidsthedsmæssige forhold — herunder forestillingen om en overindividuel bevidsthed — som vokset ud af de materielle omstændigheder, dvs. af produktionsmådens organisering af den materielle tilegnelse af naturstofferne (det som kaldes produktivkræfterne) styret af den økonomiske tilegnelsesform (det som kaldes produktionsforholdene). Dette skulle være begribeligt på grundlag af det foregående; jeg vil blot her minde om, at Marx i et af de anførte citater skrev om produktivkræfternes og de materielle omstændigheders 'subjektivering': for så vidt bevidsthedsformerne kan ses som produceret af kapitalen som 'overgribende subjekt' er det ikke mærkeligt, at der under sådanne omstændigheder kan opstå en objektiv idealisme, hvis fundamentale mystificering er, at den misforstår styringens art, men hvis fundamentale indsigt er, at styringen foregår bag om ryggen på samfundsindividerne.

3.2 Litteratursociologiens erkendelsesinteresse

Ved 'litteratursociologi' forstås ofte undersøgelser af distributionsforhold, af kulturens — specielt litteraturens — materielle udbredelsesformer: forlag, biblioteker, massemedier osv. En sådan forskning har påfaldende ligheder med massekommunikationsforskningen, sådan som den blev beskrevet ovenfor ud fra Mertons redegørelse. Det kan have flere grunde. For det første kan det ganske simpelt skyldes, at den litteraturvidenskabsmand, der henvender sig til sociologer for at få at vide, hvordan litteraturen kunne studeres i forhold til samfundet, meget nemt bliver bragt ind på de baner, som sociologerne selv arbejder ad. Der sker en metodologisk overførsel som begrundes i emnernes lighed. Men som også kan finde begrundelse deri, at det er den eneste anerkendte måde at bedrive sociologi på. Sådanne påvirkningsforhold ville dog næppe kunne virke alene. De kan forstærkes af en *almen* empiristisk tænkemåde, som kan præge hele universitære miljøer.

Men hertil kan føjes nogle begrundelser, som ikke er ydre i forhold til emnet, sådan som det opfattes af 'litteratursociologer'. For det første kan der være en rent *teknisk* interesse på spil: hvordan udbredes litteraturen — specielt den anerkendte gode litteratur — mest muligt. Det er en interesse, som kan være fælles for forlag og kulturministerium, begge parter ser det som deres opgave — ud fra forskellige motiver — at udbrede skrifterne mest muligt. En sådan begrundelse behøver ikke at være bevidst for 'litteratursociologen', den kan for så vidt meget vel være sat af den blotte indforståethed med hvad man kunne kaldet *det kulturelle apparat* — forstået som en del af *det ideologiske apparat*: blandt de mennesker som på den ene eller den anden måde arbejder med kulturspørgsmål kan der antages at være en vidt udbredt consensus, som bl.a. indbefatter den opfattelse, at kulturen bør udbredes mest muligt. De eksplicitte begrundel-

ser kan være forskellige, således at der kan føres endog meget hede 'kulturdebatter', men disse har som oftest samme implicite grundlag. Det viste sig f.eks. i forbindelse med debatten om Statens kunsthøjtid i midten af 1960'erne, hvor praktisk taget alle debattører — bortset fra nogle tekstilarbejdere og andre ikke-kulturelle — var enige om, at kulturen burde udbredes mest muligt. En typisk radikal begrundelse herfor gav Villy Sørensen:

Sagen var, at kunstneren [omkring midten af forrige århundrede] blev samfundets skarpeste kritiker — og det er det staten nu har erkendt. Ligesom diktaturstaten ganske logisk forbyder den originale kunst for at opretholde sig selv, er det ganske logisk, at den demokratiske stat begunstiger kunsten — for at opretholde sig selv. Loven om statens kunsthøjtid er det officielle udtryk for, at staten har anerkendt kunstens opposition, lige så vel som den politiske opposition. [...] Ved at stille åndslivet økonomisk bedre, anerkender staten, at der er andre — måske højere — værdier end de økonomiske; ved at forlange, at stipendier til kunstnere kun må gives som fattighjælp, viser den "liberale" presse så småtskårne økonomiske hensyn, som den næppe ville vise på noget andet område end det åndelige. (*Kunsthøjtid-debatten* 65, 28–9).

Dommer Knud Thstrup formulerede sin støtte til sagen sådan:

Jeg tror det vil være farligt ikke at understøtte kunsten fordi modernismen er et af de områder, hvor vi i en større enhed skal bevare vor nationale selvstændighed, og vi må derfor give forfatterne lejlighed til at skrive på modernismen. (smst 46).

Hvad enten det er til kritik af samfundet eller til bevarelse af nationen som kulturel enhed, kan altså to så forskellige størrelser blive enige om at støtte Kunsten. Når jeg skriver Kunsten med stort, så er det fordi der er tale om en støtte til et særligt område af samfundslivet, et område, hvor der ikke synes at herske fundamentale uoverensstemmelser. Det bringer mig da frem til, hvad jeg betragter som det centrale implicite udgangspunkt for en del litteratursociologisk forskning: *enheds-kulturen*. Langt den overvejende del af debatten var indtil for nylig enig om, at kunsten fundamentalt set var en enhed og i alles interesse, hvis enkelte værker ikke var det, så var det fordi de var dårlig kunst. I det omfang dette er blevet problematiseret har det ikke slået igennem i større kredse. Det kan i den forbindelse være værd at huske på, at langt de fleste medlemmer af den gruppe, der tager sig af de kulturelle spørgsmål, har samme uddannelse, samme sociale placering og i mange tilfælde samme sociale baggrund. Det er nu vigtigt at fastholde, at det ikke er et spørgsmål om kulturpolitik, jeg her rejser, det er et videnskabeligt spørgsmål, hvis afklaring kan have kulturpolitiske konsekvenser, men hvis løsning ikke er bestemt af specifikke politiske interesser.

Man kan sige, at det stort set er rigtigt, at vi *har* en art enhedskultur, men det skyldes bl.a. at det kun er dele af 'kulturarven' der bringes videre og at den del, der bringes videre læses på en bestemt måde. Man skal altså igen her ikke tage det umiddelbart fremtrædende forhold som sidste svar på spørgsmålet om kulturens stilling i samfundet.

3.3 Fjernsynet som materiel mystifikation

Fjernsynet er antagelig det medium, som mest umiddelbart bringer tanken hen på enheds-kulturen. Fjernsynet står materielt som den almene kommunikation til hver enkelt, der som fjernseer er bestemt abstrakt og uafhængigt af klasseplacering og deraf udspringende bevidsthedsformer. Hvor eksempelvis Det kgl. Teater som materielt fænomen umiddelbart fremtræder som klassespecifikt for så vidt som det er bestemte mennesker, der kommer dér, der er fjernsynet – om det så er samme forestilling, der er tale om – et *alment* kulturgode. Tages da fjernsynet som model for kulturspredning, så har man totalt underkastet sig mystifikationen. I forbindelse med de tidligere kolonier i den tredje verden har der været tale om, at vi – dvs europæere og amerikanere – skulle passe på ikke at plante vores kultur ned i disse samfund, det var vigtigt, at de kunne bevare deres kulturelle selvstændighed, ligesom det for Thestrup i den citerede udtalelse var vigtigt, at Danmark kan bevare sin kulturelle selvstændighed (i Fællesmarkedet formentlig). Det falder sjældent de samme mennesker ind, at samme betragtning kunne anlægges på 'grupper' i det hjemlige samfund. Her træder sproget, den fælles uddannelse og andet lignende ind som mystifikation, ikke mindst har 2. verdenskrig spillet en central rolle. Der er altså en række faktorer, som kan sammenfattes under betegnelsen 'traditionen' der forstærker sådanne effekter som fjernsynet tydeligvis kan have. Hertil kommer det samfundsmæssige grundlag: isoleringen og den tilsyneladende lighed, ligheden i cirkulationssfæren, hvor der højst kan blive tale om kvantitative forskelle (løn, alder, status osv). Ophæves den mystifikation, der er knyttet til dette ligheds- og fællesskabsforhold, så træder en ny mystifikation ofte i dens sted: den som ligger i den form for sociologi, som jeg omtalte ovenfor: den sociale stratificering. Der gives eksempelvis undersøgelser, der viser at de og de statuslag har den og den kulturelle adfærd (går så og så meget i teater osv). Disse undersøgelser kan laves så omhyggeligt deres udførere orker, det vil ikke ophæve deres fundamentale svaghed: de forholder sig kun til den samfundsmæssige overflade. Denne overflade er ganske vist som en del af den samfundsmæssige proces et reelt fænomen, men tager man udgangspunkt dér forbliver man fanget i de selvsamme mystifikationer, som det måtte være opgaven at trænge igennem. Dette er behandlet ovenfor, jeg vil derfor gå videre til problemstillinger, der rejser sig ud af en analyse af de grundlæggende træk.

3.4 Klasserne og kulturen

I det øjeblik der tages udgangspunkt i klasseforholdene, i de samfundsmæssige karaktermasker og deres samfundsmæssige grundlag, rejser der sig med det samme en række spørgsmål. De første angår den formidlede kulturs bundethed til produktionsmåden i almindelighed og til specifikke karaktermasker i særdeleshed. Jeg nævnte ovenfor, at bevidsthedsformerne har to typer grundlag, på den ene side de *almene* strukturelle træk i produktionsmåden på det givne historiske trin, på den anden side de givne samfundsmedlemmers særlige placering i produktionsmåden. Ovenfor de af litteraturen og litteraturkritikken formidlede bevidsthedsformer kan man da dels spørge efter deres almene bundethed, dels søge deres specifikke bundethed. Dette dobbelte forhold gør, at en almen mystifikation meget vel kan formidles af forskellige samfundsgruppers særlige bevidsthedsformer; der kan altså ske ganske omfattende ændringer i det kulturelle mønster uden at de *fundamentale* bevidsthedsformer ændres. Eksempelvis kan der stå en del debat om modsætningen mellem subjektiv og objektiv idealisme, uden at debattens idealistiske grundlag røkkles.

Det vil altså blive opgaven for en videnskabelig undersøgelse af litteraturens funktion i det forhåndenværende samfund at undersøge til hvilke samfundsmæssige karaktermasker den formidlede kultur svarer, evt. til hvilke dele af den ikke svarer.

For så vidt det skulle vise sig, at den forhåndenværende alment formidlede kultur ganske godt svarer til de samfundsmæssige karaktermaskers typiske bevidsthedsformer, for så vidt det altså skulle vise sig at den givne kombination af kulturel produktion og kulturel overlevering på ingen måde brød igennem de ideologiske mystifikationer, så måtte det altså konkluderes tværtimod Villy Sørensens opfattelse, at kunstneren *ikke* er samfundets kritiker. I det omfang der kan påvises modstrid mellem litterært formidlet ideologi og kulturkonsumentens karaktermaske, da måtte det i første omgang blive opgaven at undersøge, om der blot er tale om modstrid mellem forskellige ideologier, om der evt. er tale om blot overlevering af litteratur fra en tidligere produktionsmåde, eller om der skulle være tale om et stykke litteratur, der i sig selv eller gennem formidling kunne bryde gennem ideologiske formationer, således at kulturformidlingen kunne blive et led i en erkendelsesproces og ikke en blot og bar ideologi-reproduktion.

Hertil må det naturligvis føjes, at ligesom massekommunikationsforskningens genspejling af den mystificerede bevidsthed kan være oplysende for en betragtning, der ikke underkaster sig og blot genspejler sit emne, således kan også en litteraturformidling, der tager udgangspunkt i den litterære mystifikation for derudfra at trænge igennem mystifikationen være et led i en erkendelse, men da vil formidlingen gå *imod* værket's tendens (stryge historien mod hårene, som Benjamin skriver).

Dette er altså en opfordring til at undersøgelsen af de litterære værker forholder sig *aktivt* til dem, at udgangspunktet ikke tages i Kulturen men i historien, i de virkelige samfundsforhold og de deri placerede menneskers forestillinger, samt disses eventuelle modstrid med deres reelle situation. En litteraturforskning, der under påberåbelse af objektivitet vil se bort fra disse forhold, giver derved afkald netop på den videnskabelighed, som kun kan sikres gennem fastholden af realiteterne.

Note:

Om litteraturvidenskab og socialvidenskab kan der læses mere i Ralf Pittelkows artikel i dette nummer af Poetik, om abstrakt almen kommunikation i sammes artikel 'Litteratur som socialt fænomen' (Poetik III.4); om ideologi skriver Carsten Thau i sin artikel i dette nummer af Poetik; om klassebegreber og stratifikation se Therborn 1971; jeg har udførligere behandlet nogle af de her berørte problemer i 1972a, specielt spørgsmålet om samfundsindividerne som bærere af samfundsforholdene, om 'fremmedgørelse' se 1972c; om samfundsvidenskab og litteraturvidenskab har jeg desuden skrevet i 1971b og 1970. Nogle af emnerne i denne artikel behandles i en bog, der er udkommet siden artiklen blev afleveret til sats; jeg må derfor nøjes med at henvise til bogen: Anders Lundkvist: *Kapitalens bevidsthedsformer*, GMT 1972.

Bibliografi:

- Adorno, Th. W. m.fl. 1969 *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*.
 Adorno, Th. W. m.fl. 1970 *Sociologi og empirisk forskning*, i: Kalleberg (ed) *Kritisk teori*, Norsk Gyldendal.
 Brooks, Cl. 1968 *Poetisk struktur* (overs. af The Well Wrought Urn).
 Holdschmidt, V. 1962 *Gruppe og samfund*.
 Madsen, P. 1969 *Ideologivistik*, i: *Häften för kritiska studier*.
 - 1970 *Litteraturforskningens interesse*, i: Schou (ed.): *60'ernes danske kritik* (revideret udg. i: K. Norén (ed.): *Marxisme och humaniora*, Cavefors 1973).
 - 1971a *Deux ou trois perspectives d'une science de la littérature*, i: *Revue Romane*.
 - 1971b *Semiotik og dialektik*.
 - 1972a *Hvad bærer teksten?*, i: *Poetik* 17.
 - 1972b *Modsigelsens poetik*, i: *Poetik* 18.
 - 1972c *Om "fremmedgørelse"*, i: *Tegn Tekst Betydning*, Ditlevsen, Pedersen, Svindborg (eds).
 Marx, K. 1970-72 *Kapitalen I - III*.
 Merton, R. K. 1957 *Social theory and social structure*.
 Pittelkow, R. 1970 *Litteratur som socialt fænomen*, i: *Poetik* III.4.
 - 1972 *Samfundsteori og tekstteori*, i: *Poetik* 19.
 Stubgaard, J. 1968 *Kunstfondebatten* 65.
 Thau, C. 1972 *Om-verden og mod-verden*, i: *Poetik* 19.
 Therborn, G. 1971 *Klasser och ekonomiska system*, Zenitserien.

Artiklen 'Sociologi og empirisk forskning' er nu kommet på dansk i Adorno, Th. W. 1972 *Kritiske modeller*, Rhodos.

PERSONREGISTER

Personer, der kun optræder i henvisninger til supplerende litteratur, er ikke medtaget. Årstal er kun anført ved afdøde personer.

- Adorno, Theodor Wiesengrund (1903-69) 30, 48, 56, 91, 97, 98, 104, 114-118, 120, 124.
 Althusser, Louis 10-11, 20, 58, 70, 120.
 Aristoteles (384-322 f.v.t.) 79, 80
 Bachtin, Michail 36.
 Balzac, Honoré de (1799-1850) 27, 29
 Baudelaire, Charles (1821-1867) 40-43.
 Benjamin, Walter (1892-1940) 40-43, 49, 131.
 Bergson, Henri (1859-1941) 42.
 Bernstein, Eduard (1850-1932) 8.
 Bloch, Ernst 91-92, 98.
 Brandt, Per Aage 57-68.
 Brecht, Bertolt (1898-1956) 29-30.
 Brooks, Cleanth 125.
 Defoe, Daniel (1660-1731) 36, 52-54.
 Derrida, Jacques 64.
 Descartes, René (1596-1650) 98.
 Diderot, Denis (1731-1784) 12.
 Engels, Friedrich (1820-95) 7-8, 27, 76, 88.
 Escarpit, Robert 47.
 Feuerbach, Ludwig (1804-72) 93, 111.
 Flaubert, Gustave (1821-80) 27, 28, 29, 32, 44-46, 69.
 Ford, Henry (1863-1947) 29.
 Freud, Sigmund (1856-1939) 11, 32, 35-36, 43, 51-56, 69.
 Fügen, Hans Norbert 47-49.
 Goldmann, Lucien (1913-1970) 31, 32-40, 49.
 Goldschmidt, Verner 118-120.
 Goux, Jean-Joseph 50, 56.
 Grodal, Torben Kragh 50-1.
 Grossmann, Henryk (1881-1950) 75.
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831) 25-26, 27, 28-29, 74, 86, 96.
 Hobbes, Thomas (1588-1679) 98, 102.
 Horkheimer, Max 91, 93.
 Kafka, Franz (1883-1924) 37.
 Korsch, Karl (1886-1961) 8, 68.
 Krahll, Hans-Jürgen (1938-70) 75, 81.
 Kristeva, Julia 36, 56, 64.
 Lazarsfeld, Paul F. 113.
 Lenin, V. I. (1870-1924) 19, 22-24, 25, 32-33, 49.
 Lévi-Strauss, Claude 50.
 Lukács, Georg (1885-1971) 24-32, 33-34, 37, 39, 40, 49, 114.
 Lundkvist, Anders 17-18.
 Malraux, André 37.
 Mao Tse-Tung 10.
 Marcuse, Herbert 39.
 Marx, Karl (1818-83) 5-22, 24, 27, 30, 31, 32, 37, 38, 39, 40, 46, 60, 64, 68, 70, 74-110, 111, 114, 117, 120-123, 124, 127, 128.